

<https://dx.doi.org/10.17651/POLON.42.10>

HALINA KUREK

Uniwersytet Jagielloński

ORCID: 0000-0002-9578-7293

JADWIGA WANIAKOWA

Uniwersytet Jagielloński

ORCID: 0000-0002-1651-1572

Słownik stereotypów i symboli ludowych

Recenzja książki Jerzego Bartmińskiego i Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej (red.). **„Słownik stereotypów i symboli ludowych”**, t. II: Rośliny, cz. 5: Drzewa owocowe i iglaste (ss. 299), cz. 6: Drzewa liściaste (ss. 430), Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2020–2021.

W latach 2020–2021 ukazały się dwie kolejne części drugiego tomu „Słownika stereotypów i symboli ludowych” pod tytułem „Rośliny”. Są to: część 5 „Drzewa owocowe i iglaste” oraz część 6 „Drzewa liściaste”. Są one kontynuacją pracy badawczej zapoczątkowanej już ponad czterdzieści lat temu. Wypracowane wówczas założenia zasadniczo nie uległy zmianom. Zdecydowano się tu jedynie na „kosmetyczne” modyfikacje i trzeba przyznać, że wpłynęły one korzystnie na obraz obu części i ich lekturę.

„Słownik stereotypów i symboli ludowych” to jedyny polski słownik etnolingwistyczny, opracowanie ważne zarówno dla lingwistów, jak i dla antropologów oraz etnografów. Pozwala ocalić od zapomnienia dawny model wiejskiego życia i tradycyjną wiejską kulturę.

W roku 1976, kiedy rozpoczęto prace nad „Słownikiem stereotypów i symboli ludowych”, przyjęto, że będzie się on składał z siedmiu tomów (wedle biblijnego porządku

stwarzania świata – poczynając od przyrody, a na człowieku kończąc), obejmujących działy zatytułowane: I. „Kosmos”, II. „Rośliny”, III. „Zwierzęta”, IV. „Człowiek”, V. „Społeczeństwo”, VI. „Religia, demonologia”, VII. „Czas, przestrzeń, miary, kolory”. Postanowiono również, że „Słownik” ukaże się nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Decyzja ta sprawiła, że dziś publikacja kojarzona jest i z Uniwersytetem Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, i z Wydawnictwem tegoż Uniwersytetu.

Pierwszy tom „Słownika stereotypów i symboli ludowych” pt. „Kosmos” wydano w latach 1996–2012. Obejmuje on cztery odrębne zeszyty zatytułowane: 1. „Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie” (1996), 2. „Ziemia, woda, podziemie” (1999), 3. „Meteorologia” (2012) i 4. „Świat, światło, metale” (2012).

W roku 2017 ukazała się pierwsza część tomu drugiego poświęconego roślinom pt. „Zboża” (ss. 404), w roku 2018 – druga część tomu drugiego pt. „Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe” (ss. 531), w roku 2019 – trzecia część tomu drugiego pt. „Kwiaty” (ss. 295) i w tym samym roku – czwarta część tomu drugiego, zatytułowana „Zioła” (ss. 494).

Zgodnie z celem badawczym, jaki postawił sobie zespół lubelski, „Słownik stereotypów i symboli ludowych” powinien przedstawiać tradycyjny obraz świata utrwalony „w ludowym języku, w folklorze, wierzeniach i obrzędach” (Bartmiński, 2017, s. 7). W związku z tym definicja *rośliny* zaproponowana przez zespół w drugim tomie „Słownika” słusznie uwzględnia ludową, potoczną, a nie naukową konceptualizację świata. Publikacja przynosi więc ludowy obraz świata roślin, „zanurzony w myśleniu kulturowym, obudowany wierzeniami, wyobrażeniami, często o podłożu magicznym” (Bartmiński, 2017, s. 10). Powszechnie wiadomo, że tradycyjna kultura wiejska poszczególnym gatunkom roślin przypisywała mniejszą lub większą wartość. Najważniejsze na wsi zawsze były zboża i warzywa jako podstawowe źródło pożywienia, w dalszej kolejności – zioła i kwiaty, potem krzewy i drzewa, i wreszcie grzyby oraz chwasty. Owo ludowe widzenie świata roślin wykorzystane zostało w tytułach poszczególnych części drugiego tomu „Słownika”. Przedmiotem opisu stały się więc najpierw *zboża*, ponieważ znajdują się w centrum pola semantycznego *roślin*.

Lubelskim zespołem naukowców niezmiennie kierował – do swej śmierci 7 lutego 2022 roku – prof. Jerzy Bartmiński, który jest autorem koncepcji całości „Słownika” i nieustannie czuwał nad jego realizacją. We współpracy z prof. Stanisławą Niebrzegowską-Bartmińską zredagował również omawiane tu kolejne zeszyty drugiego tomu pt. „Rośliny”.

Tytuł zeszytu „Drzewa owocowe i iglaste” zaskakuje. Rodzi się bowiem pytanie, dlaczego zestawiono „udomowione” drzewa liściaste i „dziko” rosnące drzewa iglaste. Po głębszym namyśle nie można jednak nie przyznać autorom racji. Owo zestawienie, którego kluczem jest zasada antropocentryczna, nie zaciemnia obrazu roślin, przeciwnie – wyodrębnia i wyraźnie uwypukla oba zbiory. We wstępie do recenzowanej części „Słownika”, zatytułowanym „Od redaktora”, prof. Bartmiński dokładniej też tłumaczy podjętą decyzję, pisząc, iż „wyłączenie w osobny zeszyt drzew liściastych rosnących „dziko” było motywowane podwójnie: ich względną specyfiką semantyczną

i względami technicznymi, bo jeden zeszyt obejmujący wszystkie drzewa byłby zbyt obszerny” (Od redaktora, s. 7).

Podobnie jak w tomach poprzednich, uwzględniając punkt widzenia ludowej lingwo-kultury, zamieszczono w nim tylko wybrane, najważniejsze hasła z obu pól semantycznych, „nie zaś wszystkie dające się objąć mianem drzew” (Od redaktora, s. 7). I tak w kategorii drzew owocowych omówiono *drzewo owocowe, jabłoń, gruszę, śliwę, wiśnię i czereśnię*, słusznie wyodrębniając w postaci osobnych haseł również owoce jabłoni, gruszy i śliwy, por. *jabłka, gruszki, śliwki*. Z kolei w zbiorze *drzew iglastych* znalazły się: *drzewo iglaste, sosna, świerk, jodła i modrzew*.

J. Bartmiński napisał również, że „drzewa iglaste – *iglaki, choina*, tzn. sosna, jodła, świerk i mniej typowy modrzew, którego igły opadają na zimę – jako drzewa *zawsze zielone*, są symbolicznie łączone z młodością” (Od redaktora, s. 7).

Autorkami haseł w tej części są: Anna Gębała, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska – *Jabłko*, Anna Kaczan – *Modrzew*, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska – *Jabłoń*, Katarzyna Prorok – *Drzewo owocowe, Grusza, Gruszka, Śliwa, Śliwka, Wiśnia, Wiśniowy sad, Czereśnia, Drzewo iglaste, Sosna, Świerk* oraz Katarzyna Smyk – *Jodła*.

Tak jak w poprzednich tomach *Słownika*, artykuły hasłowe składają się z dwu części: eksplikacyjnej i dokumentacyjnej, uporządkowanych gatunkowo. W części eksplikacyjnej *drzewa owocowego* zrekonstruowano następujące fasety: nazwy, kategoryzacje, kompleksy i kolekcje, opozycje, pochodzenie, przemiany, wygląd i właściwości, czas, lokalizacje, lokalizator, sadzenie drzew owocowych, szczepienie drzew owocowych, zastosowania praktyczne, zastosowania obrzędowe i magiczne, zastosowania lecznicze, wróżby i przepowiednie, ekwiwalencje oraz symbolikę. W zależności od opracowywanego hasła wymienione wyżej fasety odpowiednio zmodyfikowano.

W wypadku *drzewa owocowego* część dokumentacyjną stanowią: zagadki; przysłowia; przepowiednie i zalecenia gospodarskie; widowiska bożonarodzeniowe; pieśni adwentowe; kolędy bożonarodzeniowe; pieśni wielkanocne; przemowy weselne, pieśni weselne, pieśni i przyśpiewki zalotne i miłosne; pieśni rodzinne i stanowe; pieśni żołnierskie; ballady, bajki i baśnie; opowieści wierzeniowe; relacje potoczne i opisy praktyk oraz pisana poezja wiejska. W omawianej części znajdują się też odsyłacze numeryczne do dokumentacji oraz metryczki tekstów. Dokumentację uzupełnia bibliografia.

W części eksplikacyjnej *drzewa iglastego* zrekonstruowano: nazwy; rodzaje; kompleksy; kolekcje i opozycje; pochodzenie; przemiany; wygląd i właściwości; lokalizacje; lokalizator; święcenie; zastosowania praktyczne, obrzędowe, magiczne, lecznicze; wróżby i przepowiednie; ekwiwalencje oraz symbolikę. W kolejnych hasłach (*sosna, jodła, świerk, modrzew*) wymienione fasety zostały odpowiednio zmodyfikowane.

Część dokumentacyjna to uzupełnione bibliografią: zagadki; pieśni i przyśpiewki zalotne i miłosne; pieśni żołnierskie; ballady, bajki i opowieści wierzeniowe; relacje potoczne oraz pisana poezja wiejska.

Po lekturze tej części proponujemy, by w kolejnym wydaniu „Słownika” rozważyć wprowadzenie drobnej korekty w partii dotyczącej nazwy *czereśnia*, używanej w Krośnieńskim (s. 209). Otóż w gwarach okolic Dukli (pow. Krosno n/W) odróżnia

się *czereśnię* uprawianą w sadach, rodzącą duże, słodkie owoce od *dzikiej czereśni*, nazywanej powszechnie *jagodą*, rodzącej drobne owoce. Na Dukieliszczyźnie *jagodą* określa się jednak nie tylko drzewo (rosnące na miedzy, w lesie i bywa, że również w sadzie), lecz także owoc *dzikiej czereśni* (słodki lub gorzki, czarny lub czerwony), por. *luna wlaźła na jagode, urwij mi pore jagot* (por. też „trześnia daje jagody (dzika?), czereśnia – czereśnię” – Wyżne pod Rzeszowem, MAGP, t. VIII, mapa 375 i komentarz do mapy na s. 86 (Kurek 1995, s. 52). Dodajmy, że w gwarach poddukielskich *jagodami* nigdy nie są nazywane borówki, poziomki, maliny itp.

Zeszyt szósty otwiera słowo „Od redaktora”, po którym następuje wykaz faset i ich symboli, a dalej – zasadnicza część słownikowa „Drzew liściastych”, czyli artykuły hasłowe. Podobnie jak w poprzednich tomach, w części słownikowej znalazły się tylko te hasła, które mają „najbardziej zmitologizowaną charakterystykę w ludowym obrazie świata” (Od redaktora, s. 7). W szóstym zeszycie drugiego tomu „Słownika stereotypów i symboli ludowych” zamieszczono więc 18 haseł, w tym nadrzędne, wyjątkowo obszerne hasło *drzewo*, w którym słusznie, w postaci osobnych haseł, wyodrębniono: *drewno*, *wióry* oraz *ścinanie i rąbanie drzewa*. Hasła zestawiono w kolejności alfabetycznej: *akacja*, *brzoza*, *buk*, *dąb* (z osobnymi hasłami *żołędź* i *galasówka*), *grab*, *jarzębina*, *jawor*, *jesion*, *jemiola*, *kasztan*, *klon*, *lipa* (tu omówiono osobno *lipowe tyko* i *lipowy most*), *olcha*, *osika* (z osobnymi hasłami *kolek*, *krzyż osikowy*) oraz *topola*, *wiąz*, *wierzba* (tu znajdują się także – *fujarka wierzbowa* i *palma wielkanocna*). Każdy artykuł hasłowy zamykają: bibliografia oraz odsyłacze.

W opracowanych hasłach prezentacja drzewa poprzedzona jest rodzajem spisu treści zawierającym kwintesencję zawartości artykułu hasłowego z podziałem na eksplikację (rozpisaną na fasety) oraz dokumentację (według gatunków tekstów, w których pojawiają się analizowane nazwy drzew liściastych). Po owej „kapsule” (Od redaktora, s. 7) następuje wprowadzenie przybliżające czytelnikowi „szerokie, międzykulturowe tło polskich wyobrażeń ludowych” (Od redaktora, s. 7) związanych z danym drzewem.

W części eksplikacyjnej nadrzędnego hasła *drzewo* zrekonstruowano następujące fasety: nazwy; rodzaje; kompleksy i kolekcje; opozycje; pochodzenie; władza nad drzewami; przemiany; wygląd i właściwości, części; drzewo jako istota żywa; czynności, procesy, stany; obiekt; lokalizacja; lokalizator; zastosowanie praktyczne, obrzędowe, magiczne, lecznicze; przepowiednie i wróżby; ekwiwalencje oraz symbolika. W zależności od opracowywanego hasła szczegółowego wymienione wyżej fasety odpowiednio modyfikowano.

Dokumentacyjną część *drzewa* stanowią: zagadki; przysłowia; przepowiednie i zalecenia pogodowe i gospodarskie; zamówienia; modlitewniki; wyliczanki; widowiska bożonarodzeniowe; pieśni wielkopostne; kolędy wielkanocne; pieśni wielkanocne; pieśni zaduszkowe; przemowy weselne; pieśni i przyśpiewki weselne; pieśni i przyśpiewki zalotne i miłosne; pieśni pasterskie; pieśni żołnierskie i partyzanckie; pieśni religijne; pieśni dziadowskie; ballady; bajki i baśnie; legendy i podania; anegdoty; relacje potoczne, zapisy wierzeń i opisy praktyk oraz pisana poezja chłopska. W omawianej części znajdują się też odsyłacze numeryczne do dokumentacji oraz metryczki tekstów. Dokumentację uzupełnia bibliografia.

Autorami hasel części szóstej „Drzewa liściaste” są: Jerzy Bartmiński, Anna Kaczan, Katarzyna Prorok oraz Joanna Szadura z Instytutu Filologii Polskiej UMCS, Agata Bielak z Instytutu Sławistyki PAN oraz Marzena Marczevska z Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Z wymienionym zespołem współpracowała Anna Michalec, a konsultacji botanicznej udzielili pracownicy Ogrodu Botanicznego UMCS: Mykhaylo Chernetsky, Anna Cwener, Agnieszka Dąbrowska i Grażyna Szymczak. Normalizacji wszystkich hasel dokonali Jerzy Bartmiński oraz Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska.

Poszczególne hasła w obu częściach konsekwentnie opracowano zgodnie z zasadami przyjętymi w zeszycie próbnym „Słownika ludowych stereotypów językowych” (Wrocław, 1980), a ponadto szczegółowo wyłożonymi przez redaktora tomu w artykule zatytułowanym „Słownik ludowych stereotypów językowych. Założenia ogólne”, opublikowanym w 1988 roku. Jak wspomniano, obie omawiane części drugiego tomu są kontynuacją pracy badawczej zapoczątkowanej ponad czterdzieści lat temu. Podobnie jak zeszyty poprzednie, kontynuacje zostały znakomicie przygotowane i bardzo starannie opracowane. Jako takie potwierdzają wyjątkowość i oryginalność całego przedsięwzięcia.

Warto podkreślić też, że spośród licznych publikacji naukowych „Słownik stereotypów i symboli ludowych” wyróżnia elegancja wydania. Główną rolę odgrywają tu edytorskie walory dzieła – introligatorskie i typograficzne. Jest to niewątpliwą zasługą Wydawnictwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, które czuwa nad całością wydania, umiejętnie i fachowo dbając o jego jakość. Nadmienić też wypada, że obie części „Słownika” finansowane są w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w latach 2015–2020 (tytuł projektu: „Świat roślin w polszczyźnie ludowej i potocznej (drzewa, zboża, kwiaty, zioła, grzyby itp.). Słownik etnolingwistyczny” nr 0024/NPRH3/H11/82/2015) oraz w ramach działalności statutowej i badań własnych Instytutu Filologii Polskiej UMCS i Instytutu Sławistyki PAN.

Podsumowując niniejsze rozważania, możemy stwierdzić, że omawiane zeszyty drugiego tomu „Słownika stereotypów i symboli ludowych” są dziełami o dużej wadze naukowej oraz użytkowej i stanowią bardzo ważną część wielotomowego, pomnikowego dzieła lubelskiej szkoły etnolingwistycznej Jerzego Bartmińskiego.

Bibliografia

- Bartmiński, J. i in. (1980). *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*. Wrocław: Wydawnictwo UWr.
- Bartmiński, J. (1988). Słownik ludowych stereotypów językowych. Założenia ogólne. *Etnolingwistyka*, 1, s. 11–34.
- Bartmiński, J. i Niebrzegowska-Bartmińska, S. (red.). (2017). *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (t. II *Rośliny*, cz. 1: *Zboża*). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Kurek, H. (1995). *Przemiany językowe wsi regionu krośnieńskiego. Studium socjolingwistyczne*. Kraków: Universitas.